द्यावापृथ्वी प्रकम्पेते यातुधानाश्च सर्व्वशः ।
शुष्माद्यस्य स वः पातु सदेन्द्रो वलवृत्रहा ॥

यन्नामादिनामभावात्क्लिष्टत्वाच्च वाचां दुष्करमिदं पद्यं तद्वयं व्याख्यास्यामः । न पुनः कवौ सम्मानात् । दम्भी हि कविः कलावप्यात्मानमृषिवन्मन्वानः कांश्चिच्छान्दसान्प्रयुङ्क्ते शब्दान् ।च्यवनस्य हि भार्ग्गवस्य कथेयम् । तद्धि ब्राह्मणेषु भारतादिषु च पुराणेषु श्रुतं नो यच्च्यवनो हि भार्ग्गवश्चरमाणो मानवानां ग्राममभ्यजगामेति । ग्रामीणाश्च बालका घोररूपं जराजीर्ण्णमेनं कृत्याऽयमिति मन्वानाश्शकृत्पिण्डैरदिहन् । तद्धि जैमिनीये ब्राह्मणे - "तं तुष्टुवानं शर्यातो मानवो ग्रामेणाध्यवास्यत् । तं कुमारा गोपाला अविपाला मृदा शकृत्पिण्डैरासपांसुभिरदिहन् । सोऽसंज्ञां शार्यात्येभ्योऽकरोत् । तन्न माता पुत्रमजानान्, न पुत्रो मातरम् । सोऽब्रवीच्छर्यातो मानवः - किमिहाभितः किं चिदद्राष्ट, यदिदमित्थमभूदिति । तस्मै होचुर्न नु ततोऽन्यत् - स्थविर एवायं निष्ठावश्शेते । तमद्य कुमारा गोपाला अविपाला मृदा शकृत्पिण्डैरासपांसुभिरधिक्षन् । तत इदमित्थमभूदिति ॥" त्रिष्टुभेव सर्वत्र छन्दः । बालकानां च्यवनस्य च संवादोऽयम् -

परेयुषामनु परेहि पन्थां कृत्येव सस्सि य इहेत्पुमान्त्सन् ।
यात्वस्तवास्ते प्रति नो नकिःष्याद्विनाति मित्रो वरुणेन मायाः ॥०१ ॥

बालकानामुक्तिरेषा | परेयुषां क्वसु इतः | परेयुषां मृतानाम् | तेषां पन्थां परेह्यनुसरेति | म्रियतामपसदेति | य इह कृत्येव सस्सि शेषे | वसँ धातुः स्वप्ने | तच्चोक्तं धातुवृत्त्यां सायणेन "षसादय उदात्ता उदात्तेतः | स्वप्ने | अयं पाठो मैत्रेयात्रेयादीनामत्र केचित् षस्तीति न पृथग् धातुर्" | इत्यादि | ऋग्वेदे चेयमृग्वसिष्ठस्याऽर्षम् -

सस्तु माता सस्तु पिता सस्तु श्वा सस्तु विश्पतिः ।
ससन्तु सर्वे ज्ञातयः सस्त्वयमभितो जनः ॥

पुमान्सन्निति कृत्यानां प्रायशोऽपि स्त्रीवाच्यत्वात् । यत्वो यातुशब्दस्य षष्ठी । अभिचारस्य ते नहि शक्तिरस्ति या नो विहिंस्यादित्यर्थः । नकिः ष्यादित्यस्मिन्सस्य षत्वमत्र छान्दसः । ऋग्वेदे यथेयमृक्प्रस्यस्वनस्य हाऽत्रेयस्याऽर्षम् -

इत्था यथा त ऊतये सहसावन् दिवेदिवे ।
राय ऋताय सुक्रतो गोभिः ष्याम सधमादो ।
वीरैः स्याम सधमादः ॥

मित्रश्च देवो वरुणेन सह भूतानि पश्यन्विश्वानि त्वादृशां यातुधानानां कृत्यानां वा माया अभिचारशक्तीर्म्मिनाति न्यूनीकुरुत इति । मित्रावरुणयोश्च नित्यं द्विवचन उक्तत्वाद्यातुधानानां रक्षसां च दमितृत्वादुल्लेखः संगतोऽत्र । द्वे च च्यवनस्य प्रत्युक्ती ।

ये मामृतावन्तमनृतं रपन्तो यद्वाऽध्यक्षैप्त परुषाऽघशंसाः ।
शाशप्यते वोऽङ्गिरसां सुतोऽयं सत्यमृघावत्कविशस्तमेति ॥०२ ॥

ऋतं यश्चरति वदति च स ऋतावान् । ऋतवत ऋतावांश्च छान्दसः । रपन्तो रपो व्यक्तायां वाचि । लपतीति । यथा च - "ऋतं वदन्तो अनृतं रपेम ।" यन्मां यूयमघशंसाः पाप्मनः स्तोतारो दुष्टा मा धार्म्मिकमपि जनमवहेलनयाऽध्यक्षैप्तोपहसथ तदहं वोऽङ्गिरसां सुत आङ्गिरसोऽङ्गिरोवंशजः शशप्ये शापं हिनोमीति । अहं हि मन्त्रशक्तियुत ऋषिरस्मि । कविर्हि शब्द ऋषिं बोधयति । मयोक्तं वचः कविशस्तमृघावद्बलवत्सत्यं चाऽस्ति । अवश्यमपि युष्मान्मम शापो हिंसिष्यतीत्यर्थः । ऋघावच्छब्देनाऽत्र ऋतावद्ध्वन्यते । कविशस्तं यथा संहितायामार्षं दीर्घतमस औचथ्यस्य -

एतच्चन त्वो विचिकेतदेषां सत्यो मन्त्रः कविशस्त ऋघावान् ।
त्रिरश्रिं हन्ति चतुरश्रिरुग्रो देवनिदो ह प्रथमा अजूर्यन् ॥

उक्तिश्चाऽन्त्या च्यवनस्य शाप एव -

युध्यन्त पुत्राः पितृभिर्विमर्षा भ्रातरो भ्रातृभिरथा क्रूरासः ।
जानान्न पुत्रा अपि मातरं स्वां कृणोम्यसंज्ञां यददिग्ध मां वः ॥०३ ॥

लेटः प्रयोगोऽत्र बहुधा । युध्यन्त युधो धातोर्ज्जानांश्च ज्ञायाः । छान्दासोऽयं प्रयोगो लोके लेटोऽभावात् । पुत्रा विमर्षिता अमर्षिताः सन्तः स्वेभिः पितृभिर्य्युध्यन्त योधयिष्यन्ति । भ्रातरश्च तथा भ्रातृभिः । बहुवचनेऽकारान्तस्य शब्दस्य प्रथमाऽस इति छान्दसः । मातरं च न पुत्रा न ज्ञास्यन्ति । युष्माकं शकृत्पिण्डप्रहारेण क्रुद्धोऽहं कृणोमि करोम्येवाऽसञ्ज्ञां मतिहीनत्वमिति । विश्वमपि जनं शापोऽयमावृणोति चराचरस्य हि लोकस्य पाञ्चजन्यस्य बन्धूनां गणैः क्रियमाणत्वात् । विदितमेव सर्व्वेषां पश्चाद्धि कथं शर्य्यातो ह मानवश्च्यवनाय दुहितरं ददिवान्स्वां सुकन्यां नाम शमयामासाऽमीवां कथं चाऽश्विनौ प्रापतुर्ब्भागं यज्ञस्येति । तद्धि जैमिनीये शतपथे च ब्राह्मणयोर्ब्भारते च दर्शितमेव । नाऽत्राऽतिविस्तरमीमहे । नाऽतिविस्तरमीमहे ।

इति शम् । कृतिरियं समयशर्म्मणः ॥